

VERANTWOORDING

Verantwoording

Definiëring van de oorlogsslachtoffers

Het Nationaal Comité 4 en 5 mei heeft in een officieel memorandum vastgelegd wie wij herdenken op 4 mei. Voor de in dit boek gepresenteerde cijfers en visualisaties gaan we uit van de meest recente versie van dit memorandum. Het comité definieert de te herdenken oorlogsslachtoffers hierin als volgt:

'[...] allen – burgers en militairen – die in het Koninkrijk der Nederlanden of waar ook ter wereld zijn omgekomen of vermoord sinds het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog, in oorlogssituaties en bij vredesoperaties.'

Hoewel dit een heel ruime omschrijving is, gaat dit boek dus niet over overlevenden van oorlogssituaties of tweedegeneratie-oorlogsgetroffenen.

Het Nationaal Comité 4 en 5 mei licht de omschrijving nader toe in een apart document: *Kranslegging, de cijfers* (zie pagina 192 en 193). Dit document vormt het uitgangspunt van ons onderzoek. Per krans wordt aangegeven welke groepen worden herdacht en hoe groot het aantal slachtoffers is. Het totale aantal slachtoffers over de gehele herdenkingsperiode wordt in *Kranslegging, de cijfers* niet genoemd. Door de slachtofferaantallen per groep bij elkaar op te tellen komen wij op een totaal van ongeveer 295.000 doden in de periode sinds het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog tot nu. Dit aantal is het afgeronde gemiddelde van 278.000 en 311.000 slachtoffers, respectievelijk de totalen van de laagste en de hoogste schatting per groep uit *Kranslegging, de cijfers*. De website van het NIOD vermeldt een lager aantal slachtoffers, namelijk ongeveer 250.000. Hierin ontbreekt echter een aantal

Kranslegging, de Cijfers

Tijdens de Nationale Herdenking op 4 mei worden kransen gelegd voor alle Nederlandse oorlogsslachtoffers. Wij doen dat in blijvende dankbaarheid jegens allen, die waar ook ter wereld hun leven hebben gegeven voor onze vrijheid.

Aantallen slachtoffers

Zeventig jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog neemt de vraag om gegevens over de aantallen Nederlandse slachtoffers van oorlogsgeweld toe. Voor nabestaanden in de eerste plaats en ook voor journalisten en andere geïnteresseerden is het van belang te weten hoeveel mensen zijn omgekomen in de Tweede Wereldoorlog en door oorlogsgeweld nadien. In een nieuwe publicatie *De doden tellen. Slachtofferaantallen van de Tweede Wereldoorlog en sindsdien* laat het Nationaal Comité 4 en 5 mei experts aan het woord over de cijfers en gaan zij in op de mensen achter deze cijfers.

Het exacte aantal slachtoffers zal nooit te achterhalen zijn. Dat is geen onwil of desinteresse voor slachtoffers, maar een gebrek aan gegevens. In veel gevallen moeten we uitgaan van schattingen. Sommige gegevens over slachtoffers zijn nooit volledig geregistreerd. Ook zijn archieven uit de oorlogsperiode soms vernietigd door oorlogsgeweld, of opzettelijk, om oorlogsmisdaden te verbloemen. Uit Nederlands-Indië ontbreken veel gegevens. Ook is niet te voorkomen dat in sommige categorieën overlap voorkomt.

Voor wie worden de kransen gelegd, met cijfers uit de publicatie *De doden tellen*

De eerste krans wordt gelegd door het staatshoofd, namens de Nederlandse bevolking. Deze krans wordt gelegd vlak voor 20.00 uur, het begin van de twee minuten stilte in het hele land. Vervolgens worden vijf kransen gelegd door overlevenden voor de verschillende groepen oorlogsslachtoffers, gevolgd door de kranslegging door Nederlandse autoriteiten. Hieronder volgt de volgorde van kranslegging:

1. Ter nagedachtenis aan allen die omgekomen zijn leggen Zijne Majesteit de Koning en Hare Majesteit de Koningin als eersten een krans.

Daarna worden drie kransen gelegd voor alle burgers, die tijdens of direct na de Tweede Wereldoorlog in Europa zijn omgebracht of omgekomen:

2. Een krans voor de meer dan 100.000 Joden, Roma en Sinti die werden geïsoleerd, gedeporteerd, vermoord in concentratie- en vernietigingskampen om wie zij waren.
Circa: 102.215 - 104.215
  - » 102.000 - 104.000 in Nederland vervolgd Joden.
  - » 215 in Nederland vervolgd Roma en Sinti.
3. Een krans voor mensen die gevangen werden genomen en vermoord omdat zij in verzet kwamen, omdat zij opstonden voor de rechten van anderen, voor rechtsstaat en democratie.
Circa: 8.000
  - » circa 4.000 slachtoffers omgekomen in kampen,
  - » circa 100 in Arbeitserziehungslager,
  - » 500 - 800 omgekomen in tuchthuizen en gevangnissen,
  - » circa 2.000 slachtoffers door executie,
  - » 500 - 600 slachtoffers van concentratiekampen in Nederland,
  - » 40 mannen van de Prinses Irene Brigade,

- » 102 leden van de Stoottroepen.
4. Een krans voor hen die het leven verloren door oorlogsgeweld, honger, bombardementen, willekeur of uitputting.
Circa: 127.630 - 136.630
- » 16.000 - 25.000 slachtoffers van de Hongerwinter.
  - » circa 50.000 slachtoffers van een daling van de volksgezondheid in Nederland.
  - » circa 30.000 burgerslachtoffers van oorlogshandelingen in Nederland.
  - » circa 23.000 burgerslachtoffers van de bevrijding in Nederland.
  - » Minstens 8.500 Nederlandse dwangarbeiders.
  - » circa 130 Nederlandse Jehova's getuigen.

Hierma volgen twee kransen:

5. De volgende krans wordt gelegd voor alle burgers die tijdens of direct na de Tweede Wereldoorlog zijn omgebracht of omgekomen in Azië, als gevolg van verzet, internering oorlogsgeweld en uitputting.
Circa: 22.500 - 42.800
- » 13.000 -16.800 burgers omgekomen in interneringskampen Azië.
  - » circa 2000 burgers omgekomen buiten de kampen in Nederlands-Indië.
  - » circa 2000 burgers omgekomen tijdens internering in Bersiapkampen.
  - » 3.500 - 20.000 burgers omgekomen door geweld in Nederlands-Indië/Indonesië na de oorlog.
  - » circa 2000 burgers zijn omgekomen bij Indisch verzet.
6. De volgende krans wordt gelegd voor militairen en koopvaardijpersoneel, omgekomen in dienst van het Koninkrijk der Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog - of daarna in oorlogssituaties en bij vredesoperaties.
De Tweede Wereldoorlog
Circa: 14.100 - 14.200
- » circa 3400 slachtoffers koopvaardij.
  - » circa 2200 gesneuvelde militairen in de meidagen van 1940.
  - » 300 - 400 militairen in krijgsgevangenschap in Europa.
  - » 7.552 omgekomen krijgsgevangenen van het KNIL in Nederlands Indië.
  - » 648 omgekomen krijgsgevangenen van de Koninklijke Marine in Nederlands Indië.
- In oorlogssituaties en bij vredesoperaties na de Tweede Wereldoorlog.
Circa: 5.173 - 5.176
- » 2.526 gesneuvelde militairen in Nederlands-Indië/Indonesië 1945-1949.
  - » 2.225 omgekomen militairen in Nederlands-Indië/Indonesië 1945-1949.
  - » 123 - 126 slachtoffers in Korea.
  - » 109 slachtoffers in Nieuw Guinea.
  - » 90 slachtoffers van vredesmissies sinds 1945.

Als laatste worden er kransen gelegd door de autoriteiten:

7. De voorzitters van de Eerste en Tweede kamer namens de Staten Generaal.
8. De minister-president, de minister van Defensie, de staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport en de gevolmachtigde ministers van Aruba, Curaçao en Sint Maarten namens de Rijksministerraad van het Koninkrijk.
9. De Commandant der Stijdkrachten en zijn Operationele Ondercommandanten namens de gehele krijgsmacht.
10. De burgemeester en locoburgemeester van Amsterdam namens de gemeente Amsterdam.

groepen slachtoffers die wel worden herdacht, zoals de burger-slachtoffers ten gevolge van de bevrijdingsstrijd in Nederland en de Nederlandse militairen en burgers die omkwamen tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd.

In dit boek gaan we uit van de aantallen die officieel worden herdacht volgens het document *Kranslegging, de cijfers*. Dit aantal is opgedeeld in dertig slachtoffergroepen, verdeeld over vijf kransen, respectievelijk voor degenen die werden vervolgd om wie ze waren (Joden, Roma en Sinti), die in verzet kwamen, overige burger-slachtoffers uit Nederland, Nederlandse burgerslachtoffers in Azië, en militairen. Op basis van aanvullende bronnen hebben we deze groepen ingedeeld naar tijd en plaats van overlijden, en waar mogelijk ook naar leeftijd en geslacht.

Bronnen van de gegevens

Ter aanvulling op het document *Kranslegging, de cijfers* hebben we gebruikgemaakt van drie gegevensbestanden. Het grootste bestand, met bijna 180.000 oorlogsslachtoffers, werd ons ter beschikking gesteld door de Oorlogsgravenstichting (ogs). Het Joods Monument bevat gegevens over ruim 107.000 Joodse slachtoffers. Het derde bestand is opgebouwd door Jan Willem de Leeuw en telt ruim 37.000 gevallen militairen, verzetsleden en zeelieden. De drie bestanden overlappen elkaar voor een deel: het bestand van de Oorlogsgravenstichting bevat een groot deel van de slachtoffers uit het Joods Monument en het bestand van De Leeuw. Waar het Joods Monument en het bestand van De Leeuw meer gedetailleerde informatie bevatten over de slachtoffers en gevallen, staan in het bestand van de Oorlogsgravenstichting ook slachtoffers die niet in de andere twee bestanden voorkomen, zoals dwangarbeiders en burgerslachtoffers in Nederlands-Indië. Een grote groep

die in deze drie bestanden niet of zeer beperkt is vertegenwoordigd is de groep burgerslachtoffers in Nederland. Voor deze groep hebben we vooral gebruikgemaakt van de sterftestatistieken van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS).

Werkwijze

We hebben aan de hand van de drie gegevensbestanden waar mogelijk bepaald tot welke in *Kranslegging, de cijfers* gespecificeerde groep de slachtoffers behoorden, waar en wanneer het slachtoffer is overleden en op welke leeftijd. Van de slachtoffergroepen die in een van de drie gegevensbestanden voorkomen, hebben we ongeveer 85 procent van de slachtoffers kunnen indelen naar leeftijd en geslacht. Wanneer de slachtofferaantallen in de gegevensbestanden voor een groep lager waren dan het aantal slachtoffers volgens *Kranslegging, de cijfers*, hebben we verondersteld dat voor de ontbrekende slachtoffers dezelfde verdeling over de leeftijdsgroepen en geslachten gold als voor de slachtoffers van wie deze informatie wel bekend is.

In de bestanden ontbreekt in het bijzonder de grote groep burgerslachtoffers die in Nederland gedurende de oorlog is overleden als gevolg van de Hongerwinter, de algemene daling van de volksgezondheid (onder andere door gebrek aan medische hulp en toegenomen vatbaarheid voor ziekten), oorlogshandelingen (zoals beschietingen en luchtaanvallen), en de bevrijding (door gevechtshandelingen tijdens de bevrijdingsstrijd). Voor deze groep als geheel hebben we daarom op basis van de officiële sterfte- en bevolkingsstatistieken van het CBS, die beschikbaar zijn via de Human Mortality Database, de oorlogsterfte geschat, door de werkelijke sterfte te vergelijken met de sterfte zoals die zou zijn geweest onder normale omstandigheden. Daarbij werd ervan

uitgegaan dat de overlijdenskansen in de oorlogsperiode dezelfde ontwikkeling zouden hebben laten zien als in de periode voor (1935-1939) en na de oorlog (1946-1947). Hoewel de CBS-statistieken slechts een schatting van de totale groep burgerslachtoffers mogelijk maken, hebben we voor twee groepen burgerslachtoffers aparte schattingen kunnen maken. Voor het aantal Hongerwinterslachtoffers is gebruikgemaakt van de gegevens en schattingen uit onderzoek van Ekamper et al. (2017). De aantallen slachtoffers ten gevolge van luchtaanvallen (zoals bombardementen, luchtbeschietingen en neergestorte V1-raketten) zijn gebaseerd op een anoniem overzicht bijgehouden in 1940-1945, een overzicht van het NIOD, en de publicaties van Korthals Altes (2014) en Baart en Van Oudheusden (2018). De anonieme lijst is het meest uitgebreid, maar onvolledig en soms onjuist, in toenemende mate vanaf september 1944. De gegevens van deze lijst zijn gecorrigeerd en aangevuld op basis van de NIOD-lijst, de studie van Korthals Altes en voor de regio Rotterdam op basis van het onderzoek van Baart en Van Oudheusden (2018).

Wij hebben net als in *Kranslegging, de cijfers* een onderscheid gemaakt tussen burgers en militairen. Zowel de slachtoffers die werden vervolgd 'om wie zij waren' als de verzetsslachtoffers behoren tot de burgerslachtoffers. Voor deze beide groepen en de groep overige burgerslachtoffers worden drie afzonderlijke kransen gelegd. Wij volgen deze indeling, maar bij de visualisaties van de totalen van alle burgerslachtoffers hebben wij de groepen samengevoegd. Net als in *Kranslegging, de cijfers* rekenen wij slachtoffers onder de koopvaardij tot de militairen. Zij werden door de invoering van de vaarplicht in 1942, een formalisering van een besluit uit 1940, als zeelieden verplicht in dienst te blijven. Weigering werd gezien als desertie en bestraft. De schepen werden uitgerust met wapens,

militairen of militair opgeleid personeel en konden worden ingezet ten behoeve van de geallieerde oorlogsinspanning.

Op de indeling van groepen volgens *Kranslegging, de cijfers* hebben wij voor de visualisaties twee uitzonderingen gemaakt. De tijdens de bevrijdingsstrijd omgekomen leden van de Stoottroepen en van de Prinses Irene Brigade worden in *Kranslegging, de cijfers* onder het verzet geschaard; wij hebben beide groepen, aangezien het geüniformeerde militairen betrof, bij de militairen ingedeeld.

Van de 140.000 Nederlandse of in Nederland wonende Joden hebben omstreeks 36.000 de oorlog overleefd, door te vluchten, in de onderduik, als gemengd gehuwden, of als overlevenden van de kampen. Omstreeks 1.100 overleefden dankzij de zogenoemde protestantverklaring – na kerkelijk protest in 1942 werden tot het protestantisme bekeerde Joden vrijgesteld van deportatie –, en ongeveer 3.000 doordat ze een niet-Joodverklaring kregen van het bureau dat onder leiding stond van de Duitse ambtenaar Hans Calmeyer (de zogenoemde Calmeyerlijst).

Beperkingen van het onderzoek

Voor sommige groepen slachtoffers, zoals de Hongerwinterslachtoffers en de burgerslachtoffers in Nederlands-Indië/Indonesië, hebben de schattingen uit *Kranslegging, de cijfers* grote onzekerheidsmarges. Voor de totale aantallen slachtoffers per groep zijn we uitgegaan van het gemiddelde tussen de onder- en de bovengrens. Om schijnexactheid te voorkomen hebben we de aantallen slachtoffers per leeftijdsgroep, geslacht of eventuele andere onderverdeling afgerond. Door die afronding zullen onderliggende getallen niet altijd exact optellen tot de totalen.

Specifieke aandachtspunten bij bepaalde groepen slachtoffers

Joodse slachtoffers

Voor de Joodse slachtoffers hebben we ons gebaseerd op degenen die zijn opgenomen in het Joods Monument met een woonadres in Nederland (ca. 103.000). Hoewel een deel van de Joodse slachtoffers omkwam in zogenaamde buitencommando's of nevenkampen van de grote concentratie- en vernietigingskampen, zijn zij voor de cartografische weergave van de plaatsen van overlijden meegeteld bij de hoofdkampen. De kaarten van Amsterdam laten het verloop van de Joodse slachtoffers per (laatst bekende) woonadres zien op basis van hun sterfdatum volgens het Joods Monument. Omdat we niet beschikken over gegevens van de overlevenden laten de kaarten alleen die Amsterdamse Joden zien die in de periode 1940-1945 zijn omgekomen.

Slachtoffers onder Roma en Sinti

Van het aantal slachtoffers onder de Roma en Sinti, zoals genoemd in *Kranslegging, de cijfers*, was een derde niet terug te vinden in de door ons gebruikte gegevensbestanden. Op basis van een vergelijking met de studie van Lucassen (1990), waarin het totale aantal Roma en Sinti slachtoffers wordt genoemd, blijken dit allemaal kinderen jonger dan eenentwintig te zijn. We hebben verondersteld dat de leeftijdsverdeling en verdeling jongens en meisjes van de ontbrekende kinderen vergelijkbaar is met die van de kinderen die we wel terug konden vinden.

Buiten Nederland omgekomen verzetsslachtoffers

Voor de slachtoffers die buiten Nederland zijn vermoord omdat zij in verzet kwamen bleek het niet mogelijk om precies te achterhalen of zij in kampen, *Arbeitserziehungslager*, tuchthuizen of

gevangenis en zijn omgekomen. We veronderstellen dat er geen verschil bestond in de leeftijdsverdeling tussen deze groep en de andere verzetsslachtoffers.

Slachtoffers ten gevolge van oorlogsgeweld, hongersnood en bombardementen

Op basis van de sterftestatistiek van het CBS is het niet mogelijk om een onderscheid te maken naar slachtoffers ten gevolge van respectievelijk de Hongerwinter, daling van de volksgezondheid, oorlogshandelingen en van de bevrijding in Nederland. Voor het schatten van de oorlog gerelateerde sterfte onder de burgerbevolking hebben we gebruikgemaakt van de beschikbare nationale statistieken van het CBS. Op basis van de eerdergenoemde andere bronnen was het voor enkele groepen burgerslachtoffers mogelijk om het aantal slachtoffers nauwkeuriger te schatten. Het aantal Hongerwinterslachtoffers, het aantal slachtoffers ten gevolge van luchtaanvallen en het aantal slachtoffers onder Jehova's getuigen hebben we apart naar leeftijdsgroep, geslacht en plaats van overlijden geschat. In de cartografische visualisatie van de luchtaanvallen zijn alleen gebeurtenissen met minimaal 20 slachtoffers weergegeven.

Dwangarbeiders

Hoewel in het gegevensbestand van de Oorlogsgravenstichting slechts een beperkt aantal slachtoffers als dwangarbeider is aangeduid (bijna 900), bevat het bestand in totaal ongeveer 8.000 andere personen die zijn overleden in Duitsland en bezette gebieden, die niet tot een van de andere groepen behoorden (militairen, leden van het verzet, gedeporteerden). We hebben, gegeven dat deze personen als slachtoffers in het bestand van de Oorlogsgravenstichting zijn opgenomen, op basis van hun overlijdensplaats verondersteld dat het merendeel hiervan

dwangarbeiders betreft en dat zij representatief zijn voor de leeftijdssamenstelling van deze groep. Hierbij moeten we wel aantekenen dat het aantal slachtoffers van dwangarbeid mogelijk sterk onderschat is. Een studie van Volder (1996) schat het aantal slachtoffers op 29.000. Wij houden ons aan het aantal slachtoffers in *Kranslegging, de cijfers*, dat overeenkomt met het aantal veronderstelde dwangarbeiders in het gegevensbestand van de Oorlogsgravenstichting.

Burgerslachtoffers in Nederlands-Indië/Indonesië

Voor het schatten van de verdeling naar leeftijdsgroepen en geslacht van het totale aantal burgerslachtoffers omgekomen in Nederlands-Indië/Indonesië hebben we ons gebaseerd op de gegevens van de Oorlogsgravenstichting en voor de burgers omgekomen bij Indisch verzet op het bestand van De Leeuw. In beide gevallen gaat het om Nederlandse burgerslachtoffers. In het gegevensbestand van de Oorlogsgravenstichting zijn ruim 22.000 burgerslachtoffers opgenomen die zijn omgekomen in Azië, van wie bijna 13.000 in kampen, ruim 5.200 buiten de kampen en ruim 4.000 met een onbekende plaats en datum van overlijden. Het bestand van De Leeuw bevat ruim 1.600 slachtoffers bij het Indisch verzet gedurende de periode 1941-1949. De aantallen slachtoffers volgens *Kranslegging, de cijfers* zijn echter hoger. We hebben verondersteld dat de leeftijds- en geslachtsverdeling van de slachtoffers teruggevonden in de beschikbare gegevensbestanden representatief zijn voor alle slachtoffers. Het aantal na de Tweede Wereldoorlog omgekomen burgerslachtoffers in Nederlands-Indië/Indonesië volgens *Kranslegging, de cijfers* (ca. 3.500-20.000) is echter veel hoger dan het aantal slachtoffers dat kon worden teruggevonden in de gegevens van de Oorlogsgravenstichting (ca. 2.100). We vonden het niet verantwoord om te veronderstellen dat de

samenstelling van deze groep van 2.100 personen representatief is voor het gemiddelde van het totale aantal slachtoffers volgens *Kranslegging, de cijfers* (bijna 12.000), zoals we dat bij andere slachtofergroepen wel hebben gedaan. Voor de schatting van de aantallen slachtoffers naar leeftijdsgroep zijn we er in dit geval daarom voorzichtigheidshalve van uitgegaan dat ze wel voldoende representatief zijn voor het totaal van de ondergrens (3.500) in plaats van het gemiddelde.

Militairen en koopvaardijpersoneel

Voor de militairen en het koopvaardijpersoneel hebben we ons primair gebaseerd op het bestand van De Leeuw. Het aantal slachtoffers onder het koopvaardijpersoneel opgenomen in dit bestand is bijna 2.700. We veronderstellen dat de samenstelling van deze groep, naar leeftijd, representatief is voor het totaal aantal van 3.400 herdachte koopvaardijslachtoffers. De aantallen militaire slachtoffers in dit bestand zijn in lijn met de aantallen genoemd in *Kranslegging, de cijfers*. Een verschil doet zich echter voor ten aanzien van militairen gesneuveld in Nederlands-Indië in de periode tussen de Japanse aanval op Pearl Harbor op 7 december 1941 en het begin van de Japanse bezetting in maart 1942. Deze ruim 2.300 slachtoffers, van wie het merendeel sneuvelde tijdens de slag op de Javazee, worden niet expliciet genoemd in *Kranslegging, de cijfers*. Wij hebben ze wel bij de visualisaties van de militairen meegeteld. Een aantal van de militaire (voornamelijk marine-) en koopvaardijslachtoffers viel in 1939, toen de Tweede Wereldoorlog begon en Nederland nog neutraal was. Deze 110 slachtoffers van oorlogshandelingen zijn meegenomen in ons onderzoek en in onze visualisaties meegeteld bij de periode dat Nederland deelnam aan de Tweede Wereldoorlog (1940-1945).

Voor de militairen gesneuveld bij vredesoperaties na de Tweede Wereldoorlog hebben we ons gebaseerd op de gegevens van de Oorlogsgravenstichting en deze gegevens waar nodig aangevuld op basis van het overzicht van historische missies van het ministerie van Defensie en het digitaal monument 'Lijst van gevallen tijdens oorlogen en missies sinds de Tweede Wereldoorlog'.

De oorlogssituaties waarbij de Nederlandse staat betrokken is, hebben wij ingedeeld in drie perioden: de Tweede Wereldoorlog (1940-1945), de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog (1945-1962) en de Vredesoperaties (1950-2019). Slachtoffers in Nederlands-Indië/Indonesië van voor de capitulatie van Japan medio augustus 1945 zijn ingedeeld bij de eerste periode, en zij die in 1945 zijn gevallen na de capitulatie bij de tweede periode.

In *Kranslegging, de cijfers* worden de Korea-oorlog en het Nieuw-Guinea-conflict apart genoemd. Wij voegen eerstgenoemde bij de vredesoperaties omdat de missie werd uitgevoerd in het kader van resolutie 84 van de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties. Omdat Nieuw-Guinea uiteindelijk is ingelijfd bij Indonesië hebben we de slachtoffers van dit conflict in tijd en thema verbonden aan de slachtoffers van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog.

Algemene overwegingen en conclusies

Naar oorlogsslachtoffers is de afgelopen 75 jaar veel en gedegen onderzoek gedaan. Dat heeft bijzonder veel opgeleverd, maar ook is nog het nodige op te helderen. Dit blijkt ook uit ons onderzoek. Voor verschillende groepen slachtoffers is er nog veel onduidelijkheid over de omvang van de groep en is er weinig gedetailleerde informatie bekend. Dat geldt bijvoorbeeld voor dwangarbeiders en voor de groep burgerslachtoffers, zowel in Nederland als in Nederlands-Indië. Daarnaast is verdere studie gewenst. Historische

bronnen zijn wisselend van kwaliteit en vaak incompleet, waardoor schattingen onvermijdelijk waren. Door die schattingen afgewogen en op basis van grote bestanden met individuele persoonsgegevens te maken, hebben wij geprobeerd meer duidelijkheid te scheppen over wie wij op 4 mei herdenken. De patronen die hieruit naar voren komen geven ons inziens een over het geheel genomen betrouwbaar beeld van de verschillende slachtofergroepen die we herdenken, al is de onzekerheid over de exacte aantallen slachtoffers voor sommige groepen nog aanzienlijk. Nader onderzoek daarnaar is wenselijk. Zo kunnen wij het beeld vervolmaken van de omvang en de samenstelling van de oorlogsslachtoffers, alsook van de omstandigheden en de oorzaken van hun dood.

Bronnen en literatuur

Gegevensbestanden

De Leeuw EMR-database (2019). NIOD, Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, Amsterdam.

Human Mortality Database (2019). University of California, Berkeley (Verenigde Staten), en Max Planck Institute for Demographic Research (Duitsland). [www.mortality.org]

Joods Monument (2016). Joods Cultureel Kwartier, Amsterdam. [www.joodsmonument.nl]

Oorlogsgravenstichting-database (2019), Oorlogsgravenstichting, Den Haag. [www.oorlogsgravenstichting.nl]

Primaire bronnen

NIOD, dossier 249-0116A, stuk 220, *Slachtoffers bombardementen in Nederland*, anoniem overzicht bijgehouden in 1940-1945.

Cartografische bronnen

MPIDR Population History GIS Collection (ten dele gebaseerd op © EuroGeographics voor de administratieve grenzen) (2019). Max Planck Institute for Demographic Research (Duitsland)

en Chair for Geodesy and Geoinformatics (CGG), University of Rostock (Duitsland).

NLGis shapefiles. DANS (2019), Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen en International Institute for Social History. [doi.org/10.17026/dans-xb9-t677]

Online bronnen

Nationaal Comité 4 en 5 mei, *Kranslegging, de cijfers*.

[<https://www.4en5mei.nl/media/documenten/pdfcijferskransen.pdf>]

Nationaal Comité 4 en 5 mei, *Wat is het memorandum?*

[<https://www.4en5mei.nl/herdenken-en-vieren/veelgestelde-vragen/achtergrondinformatie-herdenken/wie-herdenken-we/wat-is-het-memorandum>]

Ministerie van Defensie, *Overzicht historische missies*.

[<https://www.defensie.nl/onderwerpen/historische-missies/missie-overzicht>]

NIOD, *Duitse en geallieerde bombardementen op Nederland*.

[<https://www.niod.nl/nl/vraag-en-antwoord/duitse-en-geallieerde-bombardementen-op-nederland>]

NIOD, *Veelgestelde vragen: cijfers*.

[<https://www.niod.nl/nl/faq>]

Tweede Kamer der Staten Generaal in samenwerking met het Veteraneninstituut, Stichting Nationaal Indië-monument

1945-1962 en het ministerie van Defensie, *Lijst van gevallen tijdens oorlogen en missies sinds de Tweede Wereldoorlog*.
[<https://www.lijstvangevallen.nl>]

Literatuur

Amersfoort, H. en P. Kamphuis (red.), *Mei 1940, de strijd op Nederlands grondgebied*. Den Haag, 2012.

Arntz, G. en de Regeeringsvoorlichtingsdienst, *Hoe Nederland den Vrede wint*. Den Haag, 1947.

Baart, J.J. en L. van Oudheusden, *Target Rotterdam; de geallieerde bombardementen op Rotterdam en omgeving, 1940-1945*. Amsterdam, 2018.

Beets, G., C. Huisman, E. van Imhoff, S. Koesoebjono en E. Walhout, *De demografische geschiedenis van de Indische Nederlanders*. NIDI-rapport nr. 64. Den Haag, 2002.

Blom, J.C.H., *Crisis, bezetting en herstel; Tien studies over Nederland 1930-1950*. Rotterdam/Den Haag, 1989.

Buitkamp, J., *Geschiedenis van het verzet 1940-1945*. Houten, 1990.

Bussemaker, H.Th., *Bersiap! Opstand in het paradijs, de Bersiap-periode op Java en Sumatra 1945-1946*. Zutphen, 2005.

Catz, P., A. de Swaan en H. Vuijsje (red.), *Bedenkt eer gij herdenkt. Kritische geluiden over het geplande Holocaust Namenmonument*. Eindhoven/Amsterdam, 2019.

Centraal Bureau voor de Statistiek, Statistiek van de loop der bevolking van Nederland, 1938-1954. Utrecht, 1955.

Centraal Bureau voor de Statistiek, De sterfte in Nederland naar geslacht, leeftijd en doodsoorzaken 1921-1955. Zeist, 1957.

Centraal Bureau voor de Statistiek, 'Oorlogsverliezen 1940-1945' in: *Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek*, jaargang 43 (1948), p. 113-118.

Centraal Bureau voor de Statistiek, 'Huwelijken, geboorte en sterfte naar den leeftijd en naar de oorzaken van den dood, onder de werkelijke bevolking van Nederland [maand] [jaar]' in: *Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek*, jaargangen 35-42 (1940-1947).

Cremers, Roger, *World War Two Today*. Amsterdam/Eindhoven, 2016.

Croes, M. en P. Tammes, *Giflaten wij niet voortbestaan, een onderzoek naar de overlevingskans van joden in de Nederlandse gemeenten*. Amsterdam, 2011.

Dissel, A. van, M. Elands, H. Faber en P. Stolk (red.), *De Nederlandse koopvaardij in oorlogstijd*. Amsterdam, 2014.

Dominicus, H.E. en A.B. van Keulen-Woudstra, *Mauthausen, een gedenkboek*. Amsterdam, 1999.

Dulm, J. van, J.R. van Diessen en E. Brachen, *Geïllustreerde atlas van de Japanse kampen in Nederlands-Indië 1942-1945*. 2 delen. Purmerend, 2000.

Ekamper, P., G.E. Bijwaard, F.W.A. van Poppel en L.H. Lumey, 'War-related excess mortality in The Netherlands, 1944-45: New estimates of famine- and non-famine-related deaths from national death records' in: *Historical Methods*, jaargang 50 (2017), p. 113-128.

Elands, M. en A. Staarman (red.), *Afscheid van Nieuw-Guinea, het Nederlands-Indonesisch conflict 1950-1962*. Bussum, 2003.

Ginkel, R. van, *Rondom de Stilte. Herdenkingscultuur in Nederland*. Amsterdam, 2011.

Haan, I. de, *Na de ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolging in Nederland, 1945-1995*. Den Haag, 1997.

Happe, K., *Veel valse hoop, de Jodenvervolging in Nederland 1940-1945*. Amsterdam, 2018.

Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. 14 delen. Den Haag, 1959-1991.

Keesom, J., *Breekbare dagen: 4 en 5 mei door de jaren heen*. Amsterdam, 2012.

Keizer, M. de en M. Plomp (red.), *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren*. Amsterdam, 2010.

Korthals Altes, A., *Luchtgevaar: luchtaanvallen op Nederland 1940-1945*. Amsterdam, 2014.

Krimp, R., *De doden tellen: slachtofferaantallen van de Tweede Wereldoorlog en sindsdien*. Amsterdam, 2016.

Lopez J., N. Aubin, V. Bernard, N. Guillerat, *De Tweede Wereldoorlog in infographics*. Amsterdam, 2019.

Lucassen, L., *En men noemde hen zigeuners..., de geschiedenis van Kalderash, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland, 1750-1944*. Amsterdam, 1990.

Luijters, G., *In Memoriam, de gedeporteerde en vermoorde Joodse, Roma en Sinti kinderen 1942-1945*. Amsterdam, 2012.

Luijters, G., *In Memoriam - Addendum, de gedeporteerde en vermoorde Joodse, Roma en Sinti kinderen 1942-1945*. Amsterdam, 2012.

Meijer, H., 'Meer dan bijna oorlog, het Nederlandse militaire optreden in Nieuw-Guinea' in: M. Elands en A. Staarman (red.), *Afscheid van Nieuw-Guinea, het Nederlands-Indonesisch conflict 1950-1962*. Bussum, 2003.

Molenaar, F.J., 'Geslagen maar niet verslagen, de strijd tegen de Duitse overweldiger in de lucht' in: R.W.C.G.A. Wittert (red.), *Een halve eeuw militaire luchtvaart*. Den Haag, 1963.

Mooij, A., *De strijd om de Februaristaking*. Amsterdam, 2006.

Ojen, G.J. van, *De Binnenlandse strijdkrachten*. Den Haag, 1972.

Peet, A. van der, 'Vervreemding en onvervulde verwachtingen, de ervaringen van zeevarenden 1944-1951' in: H. Piersma (red.), *Mensenheugenis, terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam, 2001.

Piersma, T., *Getrouw aan hun geloof; De vervolging van de Nederlandse Jehovah's Getuigen in de Tweede Wereldoorlog*. Diemen/Koog aan de Zaan, 2005.

Presser, P., *Ondergang, de vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom*. 2 delen. Den Haag, 1985.

Raaijmakers, I., *De stilte en de storm, 4 en 5 mei sinds 1945*. Amsterdam, 2018.

Reijt, M. van de, *Zestig jaar herrie om twee minuten stilte*. Amsterdam, 2010.

Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters, *Statistiek der bevolking van Joodschen bloede in Nederland*. Den Haag, 1942.

Schelvis, J., *Vernietigingskamp Sobibor*. Amsterdam, 1994.

Schoonoord, D.C.L., *De Mariniersbrigade 1943-1949; Wording en inzet in Indonesië*. Amsterdam, 1988.

Schulden, J.W.M., 'De Nederlandse mobilisatie van 1939' in: W. Klinkert, J.W.M. Schulden en L. de Vos (red.), *Mobilisatie in Nederland en België, 1870-1914-1939*. Amsterdam, 1991.

Schwarz, G., *De Geheugenlozen*. Amsterdam/Antwerpen, 2019.

Sijes, B.A., *De Arbeidsinzet, de gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland, 1940-1945*. Den Haag, 1966.

Sijes, B.A., *Vervolging van zigeuners in Nederland 1940-1945*. Den Haag, 1979.

Stigter, B., *Atlas van een bezette stad: Amsterdam 1940-1945*, Amsterdam/Antwerpen, 2019.

Tammes, J., *Het wapen der militaire luchtvaart in de Engelse periode 1940-1945*. Den Haag, 1961.

Tammes, P. en A. Smits, 'De invloed van christenen op de overlevingskansen van joden in Nederlandse gemeenten tijdens de Tweede Wereldoorlog: een katholieke paradox?' in: *Mens en maatschappij* 80 (4) 2005, pp. 353-375.

Vledder, A., *De Joden in Nederland na de tweede wereldoorlog, een demografische analyse*. Amsterdam, 1961.

Volder, K., *Van Riga tot Rheinfelden, over het leven en werken, over terugkeren of sterven, van een half miljoen Nederlandse arbeiders in het Duitsland van 1940-1945*. Amsterdam, 1996.

Vree, F. van en R. van der Laarse (red.), *De dynamiek van de herinnering, Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context*. Amsterdam, 2009.

Vries, H. de, 'Sie starben wie Fliegen im Herbst' in: A.B. van Keulen-Woudstra (red.) *Mauthausen, 1938-1998*. Westervoort, 2000.

Withuis, J. en A. Mooij (red.), *The Politics of War Trauma: The Aftermath of World War II in Eleven European Countries*. Amsterdam, 2010.

Withuis, J., *Erkenning, van oorlogstrauma naar klaagcultuur*. Amsterdam, 2002.

Withuis, J., *Na het kamp. Vriendschap en politieke strijd*. Amsterdam, 2005.

Withuis, J., 'Opkomst en neergang van PTSS. Een sociologische duiding van het succes van de posttraumatische stressstoornis' in: *Directieve Therapie*, 30 (3) 2010, pp. 149-159.

Zwarte, I. de, *De Hongerwinter*. Amsterdam, 2019.

wie
herdenken
wij op
4mei?